

פעמים

152–150

תמונה כטקסט

העורך: אבריאל ברילב
עורך משנה: יאיר עדיאל

מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח

צל של ערים נשמות: על שירו של משה סרטל	רתם פרגר-וגנר
15. אָבן אַחת שְׁשִׁמְתִּי מִן שִׁישׁ מִרְמָרָה	
דיוקנאות, ארץ-ישראל והקהילות היהודיות במרוקו:	דוד גדג'
23. המסרים החזותיים בעיתון <i>L'Avenir Illustré</i>	
דוד ערוסי, צלם ומכשף בצנעא, בירושלים	מנשה ענזי
53. ובקהיר: צילום המזרח בידי צלם מקומי	
הפוטומונטז' האותנטי: הרצל, יהודי הקווקז	חן ברם
85. והצ'רקסקה	
115 תמונת מחזור	נחם אילן
תצלום כטקסט: דבורה דוידוף, ארבעה	נעם ברעם-בן-יוסף
תצלומים ותמורות באפנת הלבוש של	
129 נשות קהילת בוכרה	
טרנספורמציות בטקס הנוצ'ה דה פניוס:	נינה פינטו-אבקסיס
139 מן הרחוב אל תמונת עץ השורשים החזותי	
על מותן של נשים יקרות: המצבות של נשי	מינה רוזן
המעמד העליון באסתאנבול היהודית	
163 במאה השמונה עשרה	
רישומים בקובץ ליטורגי שבתאי: פרק	הדר פלדמן-סמט
221 בתולדות כתב-יד ירושלים, מכון בן-צבי 2270	
ועתה אצייר לך עגולה ומשם תבין מה שצריך	יוסף חיות
235 להבין: התרשים הקבלי כציור אפיסטמי	

289	הנה עין הנביא ידמה: נבואה, קבלה ודימוי חזותי אצל רמח"ל	אליעזר באומגרטן
323	צדקה כְּשֶׁרִין וכובע ישועה בראשו: משמעות כפולה של איורי לוחמים בהגדה מהספרייה הבריטית Add. 14761	שרה אופנברג
349	התפתחות כתיבת ידו של הרמב"ם	עדנה אנגל
373	מי כתב את ספר משלי? יפת בן עלי על איסוף הספר ועריכתו	אילנה ששון
389	שבחים חסידיים עלומים בטריפולי	יונתן מאיר
415	בין ירושלים לכותאיסי: סיפורים בשבחי רבנים מגאורגיה	תמר אלכסנדר
סיקורות		
437	שכונת הבוכארים בעיני צבר ממוצא אפגני	יצחק בצלאל
445	תקצירים בערבית	
I	תקצירים באנגלית	

הפוטומונטז' האותנטי

הרצל, יהודי קווקז והצ'רקסיה

תמונתם של מתתיהו בוגטירוב ושלמה מרדכיב, צירים של יהודי קווקז לקונגרס הציוני, עם בנימין זאב הרצל, צולמה בתערוכה שארגנו פעילים בקהילת יוצאי קווקז בכאר־שבע בראשית שנות האלפיים (איור 1). זו תמונה יקרה מאוד עבור יהודי קווקז, סמל לשותפותם בתנועה הציונית כבר מראשיתה ותזכורת למעמדם המיוחד בעיני מקים התנועה וחווה המדינה. בה בעת האופן שבו התמונה מוצגת לאורך השנים והמבטים השונים על הדימוי שהיא מציגה מספרים סיפור מורכב יותר על קשריהם של יהודי קווקז עם המסד הציוני בעבר ועם ממשיכיו בחברה הישראלית עד היום. לדימוי המרכזי המוצג בתמונה, זה של הגבר היהודי הקווקזי בבגדיו המסורתיים, תפקיד חשוב בהקשר זה, ובחינת האופן שבו תפסו את הדימוי הזה מתבוננים שונים יכולה לתרום להבנת קשרים אלה בעבר ובהווה.¹

עותקים של תמונה זו הוצגו בתערוכות דומות רבות שערכו יהודי קווקז בעשורים האחרונים בישראל, בספרים שהוציאו בני הקהילה ובאתרי אינטרנט המוקדשים להיסטוריה של יהודי קווקז.² התמונה תופסת מקום מרכזי גם בתצוגה מוזאלית על יהודי קווקז במרכז קהילתי של בני הקהילה באור־עקיבא.

1 לרקע על יהודי קווקז ראו: אלטשולר; זנד, קהילות; זנד, שפה.
 2 למשל באתר עמותת קש"ב (קידום שילוב וביסוס צעירים יוצאי קווקז; <http://www.keshev-k.com/more/articles/2-uncategorised/183-2015-10-22-19-41-17>). בשנת 2016 שימשה התמונה כדימוי מרכזי בערב שערך בית אביחי בירושלים בנושא יהודי קווקז במסגרת סדרה על קהילות ישראל. באתר אינטרנט ובפרסומים של בני הקהילה הודגש שזו הפעם הראשונה שאירוע מסוג זה מתקיים במסגרת כזו – לעומת אירועים המאורגנים על ידי בני הקהילה.

רולאן בארת הדגיש כי ההתבוננות בתצלום מאפשרת 'ודאות שדבר כזה היה קיים במציאות'; 'אין כאן שאלה של דיוק אלא של ממשות', מדובר בוודאות המושגת ללא תיווכו של היסטוריון. התצלום מאשר 'כי מה שאני רואה אכן היה קיים', מה שאני רואה 'הוא הממשי במצב של עבר'.³ המקום המרכזי של תמונת הרצל עם הצירים יוצאי קווקז נובע מהמסר שהיא משדרת, מסר המדגיש את התפיסה העצמית של בני הקהילה כשותפים חשובים במפעל הציוני מראשיתו. מבחינת מציגי התמונה מסר זה מיועד גם לבני הקהילה עצמם וגם לאורחים ולעוברי אורח, והוא מוצג כנגד דימויים שליליים שעמם נאלצו להתמודד עולים מהקווקז ברבים מהיישובים שבהם נקלטו בעשורים האחרונים. התמונה מקבלת אם כן משנה חשיבות בשל השימוש בה במטרה להנכיח מציאות היסטורית ובד בבד להסתייע בה בעיצוב מציאות עכשווית. ואולם מעניין כי במהלך זה, שבמרכזו הנכחת 'מה שהיה', בבחינת ממשות לא מתווכת, נעשה שימוש בתמונה שחלק ניכר מהפעילים בני הקהילה מודעים להיותה פוטומונטז'.

כדי להסביר פרדוקס זה אבחן את השימוש בתמונה זו, שזכתה למעמד איקוני בקרב בני הקהילה, ובתמונות נוספות המתארות את עברם הציוני של יהודי הקווקז, במסגרת דיון רחב יותר במפגש בין יהודי קווקז לתנועה הציונית ובדימויים ששימשו ושממשו במפגש זה. בבחינה זו אעשה שימוש בגישה אנתרופולוגית המתמקדת בנקודות המפגש בין אתנוגרפיה עכשווית לבין היסטוריה חברתית. ארון תחילה בתמונה עצמה, ואסתייע לשם כך בעבודתו הקלסית של בארת על הצילום. לאחר מכן אבחן את הדימויים הקשורים בתמונה תוך התבוננות אתנוגרפית על יהודי קווקז בישראל בעשורים האחרונים, ולבסוף אתאר בהרחבה את קשרי יהודי קווקז עם התנועה הציונית בראשיתה, תוך בחינה של תמונות נוספות. במהלך משולב זה אבקש לתרום להבנת הקשרים שבין הווה לעבר כפי שהם מתבטאים באופני ההבניה של זהויות, זיקות ודימויים וביחסם לתצלומים, לאופן יצירתם ולשימוש שנעשה בהם.

על צילום בהקשר של מפגש בין־תרבותי פנים־יהודי

בארת פיתח בספרו 'מחשבות על הצילום' שני מושגים מנוגדים המתארים את חוויית ההתבוננות בתצלום – סטודיום ופונקטום. הסטודיום הוא הפירוש התרבותי, הלשוני והפוליטי שנותן המתבונן, בעוד הפונקטום הוא נגיעה אישית, דקירה, שפרט מסוים בתצלום מעורר במתבונן בתצלום. 'התצלום נוגע

1 מתתיהו בוגטירב (שמאל) ושלמה מרדכיב (ימין), הצירים של יהודי הקווקז לקונגרס הציוני הרביעי בלונדון בשנת 1900, משני צדיו של בנימין זאב הרצל; פוטומונטז' (צולם על ידי כתב המאמר בתערוכה שארגנו יוצאי קווקז בבאר שבע)

ללב כאשר אני משחררו מן הפטופוט הרגיל: לא לומר דבר, לעצום עיניים, להניח לפרט עצמו לעלות ולהתגלם בתודעה הריגושית'. הפונקטום הוא אם כן בבחינת תוספת, משהו שהמתבונן מוסיף לתצלום (כאשר הוא מבחין בו), אף על פי שהוא 'היה נמצא שם כבר קודם'⁴.

ניתוחו של בארת הוא אישי ובה בשעה אוניוורסלי מאוד. הוא אינו עוסק בשאלה מהי הזהות הקבוצתית והתרבותית של המתבונן, ומה קורה כאשר הוא מתבונן בתמונות הקשורות בזהות הקולקטיבית שלו, ולעומת זאת – בכאלה שקשורות בזהויות אחרות, או במילים אחרות: מה המקום של הזהות התרבותית והקבוצתית בהרגשת הפונקטום. בתמונה שבה מדובר גם הסטודיום וגם הפונקטום הם בעלי אופי מסוים מאוד, הקשור בזהות קולקטיבית. יתרה מזאת, במקרה זה במעשה הצילום וההתבוננות מעורבים אנשים ששייכים לקבוצות תרבותיות שונות אך יש להם זהות קולקטיבית משותפת של יהודים וציונים. בשני המקרים, אבקש לטעון, התמונה מעלה פונקטום מסוים מאוד, הקשור לתלבושתם של שני הצירים המייצגים את יהודי הקווקז בקונגרס הציוני.

בתמונה המוצגת שני הצירים המזוקנים לבושים צ'רקסקה, החליפה של הלוחמים הקווקזים. חוזה המדינה, מזוקן גם הוא, אך לבוש חליפה אירופית, משלב את ידיו מאחוריהם. בוגטירוב ומרדכיב חובשים כובעי פרווה קווקזיים. הבעת פניהם מלמדת על נחישות ורצינות, וכל אחד מהם אוזח בידו הימנית קינג'ל (פגיון קווקזי), שהוא חלק בלתי נפרד מהחליפה הקרויה על שםם של הצ'רקסים אך אומצה על ידי כלל עמי הקווקז ההרריים.⁵ ואולם אין לטעות בזהותם – על הצ'רקסקה שלהם, מעל הלב, בולט מגן דוד מעל לכיסים המיועדים לאבק שרפה ולצדה לקרב.

הסטודיום, ההקשר התרבותי של התמונה, מצרף במקרה הנוכחי שני עולמות תרבותיים – זה של הרצל ויהודי מרכז אירופה וזה של הקווקז – והקשר היסטורי ופוליטי מסוים: הקונגרס הציוני שהפגיש את המצולמים. המתבונן בתמונה שאינו מודע בהכרח להקשר הספציפי שבו מדובר, ייתכן שיתמה וישאל מה מחבר יחד עולמות שעשויים להיראות לו נפרדים. ואילו הפונקטום הוא זה שמצרף עולמות אלה: הוא עולה, או חודר, ברגע שהמתבונן בתמונה מבחין בצירוף של התלבושת הקווקזית (הצ'רקסקה וקינג'ל) ומגן הדרוד התפור על תלבושת זו. פונקטום זה משמעותי במיוחד למתבונן היהודי – בין שהוא יהודי קווקזי ובין שאיננו קווקזי – אלא שאצל מתבוננים יהודים

4 שם, עמ' 59.

5 החליפה אומצה גם על ידי הגאורגים, אולי בתיווך הקבוצות ההרריות שלהם, כגון הסוואנים והחבסורטים.

שונים עשוי צירוף זה לעורר תחושות שונות, ולעניין זה צורת הצבת הדמויות ועיצוב התמונה הם משמעותיים.

בניתוח דימויים אלה ומשמעותם חשוב לשים לב לשני מרכיבים: ראשית, התמונה שמדובר בה היא פוטומונטז'. היא הוכנה בסטודיו לצילום בעיר גרוזני (כיום בירת צ'צ'ניה), אחד המרכזים החשובים של הציונות בראשיתה בקרב יהודי קווקז, לצד באקו ודרבנט. פוטומונטז' זה נעשה לא לשם מזכרת בלבד, אלא לתכלית מעשית: התמונה הוצגה לפני יהודים ברחבי הקווקז כדי לעודד את גיוס שוקלי השקלים לטובת התנועה הציונית בקווקז.⁶

שנית, מגן הדוד התפור על הבגד הוא עצמו מרכיב שנרקם במיוחד. אפשר לשער כי תלבושת ספציפית זו עם רקמת המגן דוד הוכנה גם היא בגרוזני, שהיא עיר מוצאו של בוגטירוב, אחד משני הצירים לקונגרס, ושמרדכיב, הנציג השני, בא מיישוב שהיה בתחומי השפעתה.⁷ אם כן במוכן מסוים מדובר כמעט בפונקטום מתוכנן מראש. האם תלבושת קווקזית זו עם המגן דוד הוכנה לצורך אירוע מסוים, כגון דיווח של הצירים לחבריהם עם שובם מהקונגרס? ואולי הוכנה לכבוד עשיית הפוטומונטז' כך או כך, לתלבושת כולה ולמגן דוד התפור עליה יש חשיבות ייצוגית ולכן יש בהם ממד פרפורמטיווי, כלומר ממד של פעולה ושל הצגת זהות.

ייתכן כי הכנת הפוטומונטז' נבעה מצורך מעשי: הפעילים חיפשו דימוי שיבטא את משמעות ההשתתפות בקונגרס והקשר עם הרצל עבורם ולא מצאו תמונה מתאימה. אבל גם במקרה זה יש להסביר את הקשר המיוחד להרצל. ומכל מקום אין בכך כדי להסביר את מעמדה המיוחד של התמונה עד היום ואת השימוש שנעשה בה בקרב יהודי קווקז כיום, כשרבים מהם יודעים שהיא פוטומונטז'.⁸ כדי להסביר את כל אלה יש לדון ביתר הרחבה במפגש של יהודי קווקז עם התנועה הציונית ועם החברה הישראלית, ובמקום שסמלי זהות כמו הצ'רקסקה והקינג'ל – שהם גם דימויים מרכזיים – תופסים במפגש זה.

6 יליזרוב, עמ' 60-62. המועד המדויק של הכנת התמונה לא ידוע.

7 מרדכיב היה בן הכפר אקסאי, הסמוך לעיר חסאב-יורט בדגסטן, כ-90 ק"מ ממזרח לגרוזני.

8 גם פעילים שאינם יודעים כי מדובר בפוטומונטז' שהוכן לשם שקילת השקל, נחשפו לדיון באותנטיות של התמונה.

בין הקינג'ל ל'מרוקו סכין'? דימויים וזהות במפגש עם החברה הישראלית בעליית שנות התשעים

לפני שאעסוק במפגש בין יהודי קווקז לעסקני התנועה הציונית בראשיתה, אני מבקש לתאר מפגש מאוחר בהרבה, בין עולים מקווקז בעליות האחרונות (שנות השבעים ושנות התשעים של המאה העשרים) לבין החברה הישראלית. מבט על מפגש זה יבהיר כי הדימוי המרכזי שבתמונה, של הגברים המזוקנים הלבושים חליפה צ'רקסית מסורתית וחמושים בפגיון קווקזי, מזמין גם מבטים מסוג שונה על יהודי קווקז, במיוחד כאלה המעוגנים בראייה אוריינטליסטית שבבסיסה תפיסות דיכוטומיות המפרידות בין ה'מערבי המודרני' לבין ה'יליד המסורתי'. דוגמה לאופן שבו נתפס מבט אוריינטליסטי כזה ומופנם אפילו על ידי יהודי קווקז עצמם (או חלקם) אפשר לראות בקטע מיומן שדה מהתחלת עבודתי בקרב קבוצה זו, בשנים הראשונות לאחר התפרקות ברית-המועצות, בתקופה שבה באו לישראל עשרות אלפי עולים חדשים מהקווקז.⁹

כנס התאחדות יוצאי קווקז (2.11.1995) התקיים בבית העיתונאים בתל אביב. כשנכנסתי האולם היה מלא והמשתתפים ישבו סביב שולחנות. ברכתי כמה אנשים והתיישבתי ליד מירה, אותה הכרתי ממפגשים קודמים. מירה הציגה אותי לשני גברים. אחד מהם שאל ככעס: אתה האתנוגרף שכותב עלינו? הוא דיבר בעברית מגומגמת ועבר לרוסית, תוך שהוא נותן לי צילום של כתבה מעיתון ברוסית (נובוסטי נידילי) מחבילת תצלומים זהים שהחזיק בידו. לא נזקקתי להבין כל מילה כדי להבחין ברוגז, תוקפנות ועלבון שבדבריו. הוא מחה על התיאור של יהודי קווקז בכתבה, שכביכול צוטט בשמי: 'אתה אמרת שיהודי קווקז הולכים עם קינג'ל? (פגיון קווקזי) אנחנו לבשנו גם שם בגדים בסגנון אירופאי (הוא מצביע על החליפה והעניבה שלו), איזה קינג'ל – מה אנחנו, מרוקו סכין?...'.

לא התראיינתי לעיתון כלשהו ברוסית, ולאחר ההפתעה הראשונית הסקתי שהכתבה התייחסה, באופן מסולף, לריאיון עמי שעשה כתב שבועון באנגלית (*Jerusalem Report*) כמה חודשים קודם לכן. בריאיון התייחסתי ללבושם של יהודי קווקז בעבר, בהקשר של דימויים בעיני הרצל, שראה בהם דוגמא ליהודים העוסקים בחקלאות ומסוגלים להגן על עצמם. ואולם בכתבה ברוסית לא צוין שהסבריי עסקו בסוף המאה התשע עשרה, וכי העולים היורדים מהמטוס אינם לבושים בצ'רקסקה ונושאים קינג'ל. יתרה מזאת, נימת הכתבה תאמה לסכמות

9 על מיקומי כחוקר מעורב בשדה ראו: ברם, מעורבות; ברם, טגורייזציה, עמ' 437-441.

א2 קינג'ל (פגיון קווקזי), המשמש כחלק
מבגד ריקוד מסורתי, מוצג בגאווה על ידי
יוצא קווקז מעולי שנות השבעים של המאה
העשרים בתערוכה של יוצאי קווקז
בבארישבע בראשית שנות האלפיים

ב2 נגינה בחליל מסורתי (טוטק/חויביראך)
בתערוכה של יוצאי קווקז בבארישבע
בראשית שנות האלפיים. באזרבייג'אן
ובדגסטן נקרא הכלי טוטק, ובאזור נלצ'יק
הוא נקרא שושו. חויביראך הוא כנראה שמו
של כלי זה בפי קבוצות אחרות בקווקז (תודה
לפרץ אליהו על הערותיו בנושא זה)

אוריינטליסטיות של ראייה רוסית את הקווקז ויושבו. אין פלא אפוא שמצאתי עצמי מול בן שיח כועס המחזיק ערמת עותקים של הכתבה כ'תחמושת' לדיון על היחס לקהילה בישראל. ספק אם ניסיונותי להרחיק עצמי מהכתבה סייעו לי רבות באותו רגע. לעומת זאת סייעו לי דברי מירה ומכרים אחרים שהצטרפו לדיון. הם העידו על כוונותיי ועל כך שאני מכיר 'באמת' את הקהילה. תוך כדי כך חשבתי כי למזלי תהליך ה'כניסה לשדה' שלי עבר שלבים מכריעים קודם לאינטראקציה עם העיתונות. ניסיתי להסביר כי מדובר בסילוף, והוספתי כי גם בספרו החשוב של ההיסטוריון פרופ' מרדכי אלטשולר, 'יהודי מזרח קווקז', הכריכה מעוטרת בתצלומים ישנים של יהודים קווקזים ב'צ'רקסקה' וקינג'ל. 'גם כן אלטשולר', הגיב במרירות בן שיחי, שהגיע זמן מה קודם לכן לישראל, 'מה הוא כותב "יהודי מזרח קווקז", מה אנחנו – מזרחיים?¹⁰

האירוע המתואר לעיל מדגים כמה מההיבטים של המורכבות במפגש עם מהגרים/עולים מקבוצה לא מוכרת יחסית לסביבה הישראלית: מידע חלקי ומטעה שעבר מכלי לכלי ומשפה לשפה, רגישות רבה של מהגרים לאופני הנראות שלהם, פער בין כוונות טובות לביצוע בעייתי, כוח החיות העצמי של דימויים והדרך שבה הם נובטים בקרקע פורייה של תפיסות תרבותיות, היסטוריה חברתית וקטגוריות אתניות. הדובר, שזוהו מקרוב בא, כבר היה מודע לדימוי 'מרוקו סכין', וקישר אותו לדילמות של המפגש עם הסביבה החדשה וכן למשא ומתן על שם הקבוצה ולזיקתו לקטגוריות אתניות וחברתיות רחבות יותר. דימויים ומיקום בשדה חברתי ותרבותי עמדו גם בבסיס הקישור (המופרך מבחינה לשונית) שעשה הדובר בין לשון הסמיכות של 'יהודי מזרח קווקז' לבין הקטגוריה מזרחים, קישור שנגע בשאלה בסיסית בעניין האופנים שבהם נתפסת הקבוצה. אך גם אם הדובר ידע מעט עברית, פרשנותו חשפה את כוחה של הדיכוטומיה בין מזרחים לאירופים בחברה הישראלית. הטקסט רומז כי דיכוטומיה מסוג זה מילאה תפקיד גם בסביבה הקודמת של המהגרים (ושתי הסביבות מצויות, באופנים שונים, בין אירופה לאסיה); השאלה היכן ממוקמים יהודי קווקז בהקשר זה אינה מובנת מאליה עבור הדובר ועבור יוצאי קווקז אחרים – וגם עבור המדינה והסביבה החדשה מיקומם וזהותם של המהגרים לא היו מובנים מאליהם.¹¹

10 ברם, קטגוריזציה, עמ' 1-2.

11 שאלות דומות עלו באשר לקבוצות אחרות מברית-המועצות. עבור המדינה וסוכניה מדובר במגוון קבוצות שהגבולות ביניהן לא תמיד נהירים: יהודי בוכרה, יהודי גאורגיה (גרזיה) וקבוצת הרוב של המהגרים, המכונים יהודים רוסים. יהודי קווקז במיוחד הם קבוצה לא מוכרת באופן יחסי, המאופיינת

3 ציור של זוג יהודים קווקזים בלבושם המסורתי; צולם בבית בנם של בני הזוג בשנות התשעים של המאה העשרים

הרקע החברתי של הדובר בדוגמה לעיל, שאכנהו להלן בנימינוב, מילא גם הוא תפקיד חשוב בדינמיקה הנדונה כאן. מההיכרות בדיעבד עם בנימינוב למדתי כי בקווקז היה פעיל בתחומים של יצירה תרבותית; תגובתו הושפעה מהיותו משכיל שניזון בעת ובעונה אחת מהתרבות הרוסית ומהיצירה התרבותית הקשורה לקבוצתו שלו.¹² רקע זה מסביר אולי את הפער שחש כאשר זהויות מורכבות אלו נעלמו מול הקטגוריה הכוללת מזרחים והתייגים שראה כקשורים בה.¹³ להבנתו של בנימינוב, ישראלי המביט בתמונות של יהודים קווקזים לבושים צ'רקסקה ואוחזים קינג'ל על כריכת ספרו החשוב של אלטשולר ממקם אותן בסטודיום הקשור במזרח מדומיין וב'מרוקו סכין', עולם אוריינטליסטי מדומיין המנותק מתהליכי מודרניזציה – שהיו כמובן משמעותיים גם בקווקז.

האינטראקציה בכנס שתוארה לעיל מלמדת גם כי בנימינוב, אף שהיה מהגר שזה מקרוב בא, כבר היה מודע היטב לדינמיקה של תיוג תוך כדי התמקמות בסביבה החדשה. תגובות דומות, המבטאות אי נחת מהיחס אל יהודי קווקז ומהצורה שבה הם נתפסים, שמעתי במהלך השנים מיהודי קווקז מכל השכבות. הרצון והצורך בהכרה בזהות ובתרבות משותפים לבני כל השכבות, משכילים ושאינם משכילים. בן הקבוצה שאינו משכיל יתקשה אולי בייצוג של זהותו בסביבה החדשה, אבל תגובתו מבטאת ערעור על תפיסה מובנת מאליה של הקבוצה במסגרת הקטגוריזציה האתנית והקטגוריזציה התרבותית הרווחות. הקטגוריזציה קשורה אפוא קשר הדוק לשאלות של הכרה (recognition)

בעמיתות קטגוריאלית, דבר המגביר את עצמתן של שאלות אלו. אבל הדיון בקבוצה זאת הוא חלק מדיון רחב בהתייחסות לשונות תרבותיות בקרב המהגרים מברית המועצות, על רקע ההתנסות של קבוצות אלו קודם הגירתן ודיון בקטגוריזציה חברתית ואתנית בחברה הישראלית בכלל.

12 המפגש שהחל בקונפליקט הפך בהמשך לקשר ידידותי. בנימינוב השתכנע שאין לי כוונה להשחיר את פני הקהילה. לימים כשפגשתי אותו בתערוכה של אמנים יוצאי קווקז, הוא הכיר לי קרוב שלו שהשתתף בקורס קידום מנהיגות יוצאי קווקז שהייתי מעורב בו, ושהשתלב בפוליטיקה והגיע לתפקיד בכיר בעירו. עשר שנים אחר כך פגשתי את בנימינוב בכנס אחר. הוא הזכיר את האפיזודה הזו וצחקנו עליה: האירוע נשמר גם בזיכרונו כחלק מהמפגש המורכב עם הסביבה החדשה. קצת אחר כך הוא נפטר ממחלה.

13 על כך יש להוסיף היסטוריה מסובכת של התמודדות השכבה המשכילה בקרב יהודי קווקז עם סוגיות של זיהוי וזהות. ראו: סמיונוב.

וחוסר הכרה בזהות ובתרבות. היחס לשם הקבוצה ולמיקומה בסביבה החדשה הוא רק ביטוי אחד של חוסר הכרה ואף הכרה שגויה בזהות. ביטוי אחר, הקשור אליו אך עומד בפני עצמו, הוא הדימויים החזותיים המתארים את יהודי קווקז בכגדיהם המסורתיים.

במרבית המקרים יהודים קווקזים מדגישים בראש ובראשונה את גאונותם בכיגוד המסורתי ובאתוס הקשור בו, על אף הקושי שגורם המבט האוריינטליסטי של חלק מבני החברה הקולטת. גאווה זו משתקפת בתמונות נוספות שצולמו בתערוכה בבאר־שבע שבה צולמה תמונתם של הצירים הקווקזים עם הרצל (איורים 2א, 2ב).

רוב עולי קווקז רואים את עלייתם לישראל כביטוי לתפיסה ציונית. בקרב עולי שנות השבעים של המאה העשרים הייתה תפיסה זו מרכזית במיוחד, מה גם שעלייה בתקופה זו הצריכה עימות ישיר עם השלטון הסובייטי. באידאולוגיה שעמדה ביסוד עלייה זו ניתן לראות המשכיות לתפיסה הציונית שהתהוותה כבר בשלהי המאה התשע עשרה. אך באיזו מידה באו לידי ביטוי כבר בראשית הציונות הסוגיות העולות מהמפגשים בשנות התשעים של המאה העשרים? והאם ניתן לראות המשכיות בין צורות הפעולה של יהודי קווקז ובין תגובותיהם על המבט עליהם כיום ובעבר?

יהודי קווקז והתנועה הציונית בראשיתה

הציונות החלה להתפשט בקרב יהודי קווקז מיד אחרי הקונגרס הציוני הראשון (1897), כשהגיעו אל צעיריהם ידיעות על אודות הקונגרס. בין השאר הגיעה אליהם חוברת ברוסית על הציונות שפרסם מיכאל שליאפושניקוב. משלחת של יהודי קווקז נפגשה עמו, ובעקבות הצעתו קמו בקווקז כמה אגודות ציוניות. בקונגרס הציוני השלישי (1899) ייפו אגודות ציוניות אלו את כוחו של שליאפושניקוב לייצגן, והעבירו באמצעותו מברק ברכה לקונגרס. ואכן הרצל הודיע מעל בימת הקונגרס הציוני השלישי כי נתקבל מברק 'מהצ'רקסים היהודים בקווקז'.¹⁴ הביטוי 'צ'רקסים יהודים', ששימש את הרצל כשם קולקטיבי ליהודי קווקז, פותח צוהר לבחינת סוגיית מקומיותם של היהודים בקווקז, סוגיה המשיקה לדיון בתמונתם של הצירים היהודים בלבוש המסורתי.¹⁵ לשם 'צ'רקסים

14 הארכיון הציוני המרכזי, ZI-555; מצוטט אצל אלטשולר, עמ' 487. ראו גם: קלזנר, עמ' 88.

15 בדומה להרצל הבחין בן־צבי בין 'יהודי מזרח קווקז, הצ'רקסים או ההרריים, שרבים מהם גרים בכפרים ועוסקים בחקלאות' לבין יהודי גרוזיה החיים חיים עירוניים. ראו: בן־צבי, עמ' 191.

הוראות שונות בזמנים ובמקומות שונים. במובנו המצומצם השם צ'רקסים מכוון לעם בצפון-מערב הקווקז ששמו העצמי הוא אדיגה (Adyghe), אך הוא משמש לעתים כשם כללי לכלל הקבוצות של צפון הקווקז.¹⁶ שימוש כזה נובע לרוב מחוסר ידע, ויכול לגרום לבלבול, אך יש בו גם היגיון: הוא מצביע על מאפיינים תרבותיים משותפים לעמי ההר של צפון הקווקז. אחד הסמלים המובהקים המשותפים לכלל העמים הללו הוא תלבושת הלוחם המכונה – בקרב כלל הקבוצות – צ'רקסקה. לשותפות של היהודים באתוס זה חשיבות כפולה. ראשית, גברים יהודים בקווקז דמו בלבושם לגברים אחרים במרחב זה ויכלו להחזיק נשק; זו אחת הקבוצות היהודיות היחידות שהיה לה מעמד כזה, והדמיון לעמי הקווקז האחרים התבטא גם בעיסוקם של חלק מיהודי הקווקז בחקלאות. שנית, המשמעות הסמלית של לבוש זה הייתה שבשדה האתני של הקווקז, גם לאחר הכיבוש והקולוניזציה הרוסית במאה התשע עשרה, היו יהודי קווקז חלק מהחברה המקומית (הילידית), שלא כמו היהודים האשכנזים שבאו לקווקז, ושהייתה להם זיקה לחברת המתיישבים הקולוניאלית.¹⁷ אם כן תלבושתם של יהודי קווקז מדגישה את היותם בני המקום, בעלי זהות קווקזית-הררית, בעיני עצמם ובעיני שכניהם.¹⁸ דוגמה לתפיסה זו

הבחנה זו רחוקה מלהיות מדויקת, שכן בשתי הקבוצות היו גם אוכלוסיות עירוניות וגם כפריות, אבל היא נותנת ביטוי נוסף למערך הדימויים של יהודי קווקז הנדון כאן.

16 המונח צ'רקסים במשמעותו הרחבה כולל גם את האבחזים (Abkhaz) – שחולקים עם האדיגה מרכיבים תרבותיים שונים – ולעתים אף את הצ'צ'נים ועמי דגסטן.

17 מצב זה שונה מהמצב שנוצר באלג'יריה, ששם מדיניות הצרפתים הביאה לפער ואף למתח בין היהודים המקומיים למוסלמים. עם זאת אין להסיק מכך שלא היו קשרים מגוונים עם המערכות הרוסיות בקווקז.

18 למרות המרכזיות של האסלאם במזרח הקווקז, הזוהר התרבותית המשותפת של עמי ההר אינה בהכרח מוסלמית: לצד עמים מוסלמים שונים שותפים בה האבחזים והאוסטים (Ossetians) שרובם, לפחות פורמלית, נוצרים, וגם בני האדיגה, הלא הם הצ'רקסים במשמעות המצומצמת, שתרבותם גובשה קודם להתאסלמותם המאוחרת (במאות השבע עשרה-התשע עשרה), ושעד היום יש בקרבם קבוצה קטנה של נוצרים (באזור מחזוק, בצפון אוסטיה). לפיכך לא מפתיע שלצדם שותפים בה גם יהודי הקווקז, ובמיוחד אלה מהם שישבו בצפון הקווקז. ועוד, יהודים ישבו בקרב הקברדינים, שהם תתי-קבוצה של האדיגה, ועד מלחמת העולם השנייה רובם גם היו בקיאים בשפת האדיגה (צ'רקסית, בניב הקברדיני), כך שהיו ביניהם מי שהיו בעלי זיקה לזהות צ'רקסית גם במובנה המצומצם יותר.

אפשר לראות בתמונה שצולמה בשנות התשעים של המאה העשרים בבית של עולים מקווקז בישראל, ושמצולמים בה הוריו של בעל הבית (איור 3). יש לציין כי בעוד שהגברים לבשו את החליפה הקווקזית שכמוה לבשו בני קבוצות אחרות, הרי לנשים היו גם פריטי לבוש ייחודיים (אם כי משתנים מאזור לאזור בתוך הקווקז).

עם זאת יהודי קווקז, מקומיים ככל שהיו, היו גם בעלי זהות יהודית חזקה, שהתבטאה בין היתר בזיקה לציון. עולים מקווקז באו לארץ־ישראל עוד קודם לתנועה הציונית, ובהמשך הם השתלבו בפעילות חלוצית בהתיישבות החדשה בארץ־ישראל. על רקע זה יש להבין גם את שיתוף הפעולה שנוצר בקווקז בין יהודים רוסים, יהודים קווקזים (הרריים) ויהודים גאורגים סביב הציונות. בה בעת ראו עסקני התנועה הציונית הצעירה ערך ייחודי בשילובם של יהודי קווקז.

לקראת הקונגרס הציוני הרביעי קיבל שליאפושניקוב, שעמד בקשר עם יהודי הקווקז, מכתב ממזכיר המשרד הציוני הראשי, ובו נאמר כי 'בקונגרס לונדון יהיה צורך להדגיש את האוניברסאליות של תנועתנו... האם תוכל לסדר שיגיעו מקווקאז ללונדון שניים שלושה יהודים מקוריים (original juden)'. בעקבות זאת באו לקונגרס הציוני הרביעי בשנת 1900 שני הצירים של יהודי קווקז, בוגטירוב ומרדכיב. עדויות מהקונגרס מלמדות כי הופעתם בלבוש מסורתי הלהיבה את מרבית הצירים. שליאפושניקוב תיאר מעל בימת הקונגרס את מצוקת יהודי קווקז ואת נטיית לבם לרעיון הציוני.¹⁹

בעקבות הקונגרס פנו יהודי קווקז לפעילות ציונית נמרצת. לצד איסוף כספי השקל הוכנה רשימה של יהודים המעוניינים לעלות לארץ־ישראל. שני הצירים נפגשו עם הרצל, הוא הפנה אותם אל מאיר דיזנגוף, וזה ביקש מהשניים להגיש לו את רשימת העולים בכוח. אולם בקשתם של ראשי התנועה בקווקז לתמוך בעלייה מקווקז לא נשאה פרי: רשימות עם עשרות שמות הועברו לאודסה, אך התשובה התמהמהה. מכל מקום נציגיהם של יהודי קווקז המשיכו במאמציהם. בוגטירוב ומרדכיב השתתפו גם בקונגרס הציוני השישי בבוול בשנת 1903, ולאחר הקונגרס הם שוב פנו להרצל, ב־5 באפריל 1904, והפעם קיבלו ממנו תשובה מעודדת; במכתב ההוקרה ששלחו לו כתבו: 'אתה מרגיש בסבלם של היהודים ההרריים בקווקז'. פטירתו של הרצל, שיהודי קווקז ראו בו אפוטרופוס שלהם, קטעה מגעים אלה אך לא את המשך הפעילות הציונית. בשנת 1906 יצאה משלחת לארץ־ישראל, ובדרך נפגשה עם מנחם אוסישקין. בשנת 1907 עלה לארץ הרב הראשי של צפון הקווקז, הרב יעקב יצחקי (בהררי"ץ) מדרבנט, שכבר ביקר בארץ פעמיים קודם לכן (1876, 1886). יצחקי עמד בקשר עם ועד

'חובבי ציון', חברת יק"א והמוסדות המיישבים דאז, ואלה סייעו לו ולקבוצת משפחות שבאו אתו לרכוש קרקע ליישוב חדש. בסיוע ובתמיכה של אוסישקין, דינגוף וד"ר חיים חיסין הוא הקים, עם מנוח אביוב ועולים נוספים, מושבה שברבות השנים קיבלה על שמו את השם בארייעקב.²⁰

המפגש בין הממסד הציוני האירופי ליהודי קווקז היה מורכב, וכלל התפעלות והערכה לצד תפיסות אוריינטליסטיות משולבות בראייה רומנטית אירופית של ילידים הרריים. האם לצד הרומנטיקה הייתה גם התבוננות הייררכית ומקטינה על ה'ילידים', שהצדיקה פרקטיקות לא שוויוניות? חלק ממרכיבי היחס אל יהודי קווקז באים לידי ביטוי בתמונה מקורית ששרדה מנסיעתם של הצירים הקווקזים לקונגרס הציוני (איור 4), ואת חלקם ניתן לזהות מתוך מעקב אחרי שלבים מאוחרים יותר של מפגש זה. בתמונה, שצולמה כנראה בקונגרס הציוני בבזל בשנת 1903, ניכרת ההתפעלות מהצירים מקווקז בלבושם המסורתי. גם מהפרוטוקולים של הקונגרס אפשר ללמוד על תשומת לב מיוחדת לצירים מקווקז – נכתב שם שבאו משלחות 'מסיביר, מטשקנט, וגם נציגי היהודים ההרריים שאותם במיוחד יש לנו העונג לברך'.²¹ בהתפעלות המשתקפת בהצטופפות סביב השניים יש כמה רבדים. משתקפת בה תפיסתו של הרצל, שכאמור ראה ביהודי קווקז סמל ואף אידאל, משום שחלקם היו עובדי אדמה ובשל יכולתם להגן על עצמם. במובן זה השימוש במושג יהודים מקוריים מלמד על מרכיבים חשובים ברעיון של חזרת היהודים למולדתם והפיכתם למקומיים בה, בדומה ליהודים המקוריים מהעבר. ועם זאת מהתבוננות בתמונה זו עולה השאלה אם לצד ההתפעלות הייתה גם אוריינטליזציה: העמדת התמונה מבליטה את האחרות של יהודי קווקז, ואולי מזכירה תמונות בסגנון של תצלום עם יליד אקזוטי.²² אפשר לשער שבהתפעלות היו אם כן ממדים שונים, וצירופם הוא שהפך את יהודי קווקז לייחודיים בעיני חבריהם לקונגרס. יחס דומה אפשר למצוא בהתייחסויות ליהודי קווקז בטקסטים בעלי אופי אתנולוגי או אתנוגרפי פרי עטם של יהודים.

הפולקלוריסט והספרן הציוני היינריך לווה (Lowe) תיאר את יהודי קווקז כ'מעניינים ביותר אתנולוגית – כיוון ששימרו את האותנטיות שלהם. אף שחיו בין עמי קווקז – הלאומיות היהודית שלהם נשארה, בלתי ניתנת להסרה'.²³

20 קרישק, עמ' 35–44.

21 ציטוט מתוך פרוטוקול הקונגרס. ראו: קילצ'ר, עמ' 80.

22 ולדינונו יש לשים לב גם שבתמונה זו לא מופיע סמל המגן דוד הרקום על הצ'רקסקה; הצירים מופיעים פשוט בצ'רקסקה, כשלמותניהם הקינג'ל הקווקזי.

23 מצוטט אצל קילצ'ר, עמ' 80.

4 צירי יהודי קווקז, מצולמים ככל הנראה עם צירים אחרים לקונגרס הציוני; התמונה צולמה כנראה בקונגרס הציוני השישי בבל בשנת 1903

תיאור יהודי הקווקז כקבוצה יהודית מיוחדת במינה כולט גם אצל יוסף רות (Roth), סופר ועיתונאי יהודי אוסטרי (במקור מגליציה), ברשימות שפרסם על ביקורו באזור בשנת 1926. עבור רות מדובר ב'יהודים המעניינים ביותר בעולם', מפני שהם אינם 'יהודים יהודים', ובהתייחסותו אליהם הוא הזכיר את הופעתם בקונגרס הציוני, ששם הופנתה אליהם תשומת לב כאל פרשים גאים.²⁴

שניות ניכרת לא רק ביחס של צירי הקונגרס – ושל כותבים יהודים שונים – אל יהודי הקווקז, אלא גם ביחס אליהם מצד המוסדות הציוניים. אמנם היה ניסיון מכוון להביא צירים מקרב יהודי קווקז לקונגרס הציוני, ואולם ניכר שהיה פער בין יזמה זו לבין הטיפול בפועל בבקשותיהם של יהודי קווקז, שביטאו רצון לשותפות אמיתית בתנועה המתהווה – למרות ניסיונות חוזרים ונשנים לא זכו פניות אלה למענה מעשי. ייתכן כי פער זה ביטא לא את עמדתו של הרצל אלא את העדיפות הנמוכה שנתנו עסקני התנועה הציונית לעניין זה. ניתן אולי להסביר דפוס זה במגעים הראשונים של יהודי קווקז עם התנועה הציונית בקשייה של תנועה חדשה ובחוסר ההיכרות עם הקווקז. כמו כן אין להניח שהייתה גישה אחידה אחת, ולמשל אוסישקין פעל לחיזוק הקשרים עם יהודי קווקז ויהודי גאורגיה. סוגיית יחסם של מנהיגי התנועה הציונית ועסקניה ליהודי הקווקז בתקופה זו ראויה אם כן למחקר נוסף.

גם תגובתם של יהודי קווקז על תוצאות מגעיהם עם הממסד הציוני הייתה מורכבת. כבר בניסיונותיהם בתחילת המאה הם לא נקטו עמדה סבילה, כפי שעולה מפניותיהם החוזרות ונשנות להרצל. במקביל, לצד הניסיונות לרתום את התנועה הציונית לכלול במאמצייה עולים מקווקז, התארגנו יהודים בקווקז בעצמם ויצאו לארץ-ישראל. תנועה זו הייתה גם המשך לעליות קודמות, מסורתיות, וגם תולדה של השפעת הציונות. גיוס חברים לאגודות הציוניות בקווקז, האירוע שלשמו הוכן הפוטומונטז' של הרצל והצירים של יהודי קווקז לקונגרס, היה חלק מפעילות זו.

²⁴ רשימותיו של רות פורסמו ב'פרנקפורטר צייטונג' (Frankfurter Zeitung), והרשימה שהוקדשה לביקורו בקווקז נדפסה ב-26 באוקטובר 1926. קילצ'ר ציין בדיונו ברשימות של רות מאזורים שונים של ברית-המועצות כי הוא התרשם מעמי הקווקז 'האקזוטיים', והיהודים הקווקזים היו עבורו 'האקזוטיים ביותר', אם כי אין זו אקזוטיות שנתפסת בעיניים קולוניאליות. רות, שלא כלוה, הדגיש את זהותם המקומית – ולא הלאומית היהודית – של יהודי הקווקז. ראו: קילצ'ר, עמ' 79-81.

עולי קווקז והיחס אליהם בארץ-ישראל

בבואם לארץ-ישראל היו בין העולים מי שיזמו מפעלי התיישבות חדשים, לצד ייסודה של קהילה 'הררית' על בסיס הריכוז הקיים של יהודי קווקז בירושלים. בתוך כך נוצרה בקבוצותיהם השונות תודעה קבוצתית רחבה יותר של כלל יהודי קווקז, שהייתה קשר אמיץ לצינות גם בקווקז וגם בארץ-ישראל, ושהפכה לחלק חשוב מהווייתם הקיבוצית.²⁵

היחס אל יהודי קווקז שבאו לארץ – חלקם עוד קודם למגע עם הרשמיים עם התנועה הציונית או במקביל להם – ושהשתלבו בהתיישבות החדשה, היה מגוון. למשל מרדכי פייקוביץ', אחיו של יגאל אלון, סיפר על משפחה שגרה בשכונתם בכפר-תבור: 'בין המשפחות הראשונות בכפר תבור הייתה משפחה צ'רקסית מעולי קווקז, שאת שמה איני זוכר אף שעשו עלי רושם עז במדיהם המיוחדים וכלי זינם... ואבי ידע לנצל את הרושם שעשו הצ'רקסים שלנו, אב ושני בניו, על השכנים... ביחד עם אבי [הם] היו עורכים את התגרות עם אנשי איזב'ח'.²⁶ דברים אלה מדגישים את הדימוי החיובי, זה של הצ'רקסים היהודים, והם מתייחסים למשפחה שהגיעה לארץ כנראה ממש במקביל למגע עם הראשונים עם התנועה הציונית (כפר-תבור נוסדה בשנת 1901). הכינוי צ'רקסים ליהודי קווקז מופיע גם בהתייחס לניסיונם של היהודים מדגסטן בשנת 1910 ליישב את מחניים, שננטשה בשנת 1903, אולם בפרשה זו עלו גם מתחים בעלי גוון עדתי בין המתיישבים מקווקז לאיכרי ראשיפינה.²⁷ בתיאורים של פרשה זו אפשר למצוא את הנטיות השונות בהתייחסות ליהודי קווקז. למשל יעקב הרוזן כתב: 'מים עברו... גם

25 על השם הקיבוצי ועל יצירת תודעה קיבוצית ראו: ברם, זהות קבוצתית.

26 אפשר שבכינוי שנקט פייקוביץ', 'הצ'רקסים שלנו', יש הד לצ'רקסים המוסלמים אנשי כפר-קמא, היישוב השכן לכפר-תבור. נראה שהצלחת ההתיישבות שלהם באזור ספר פרוע זה הייתה מרכזית ברשם שעשו המדים הצ'רקסיים על השכנים הבדווים: מעט קודם לכן התיישבו הצ'רקסים המוסלמים באזור ודחקו את הבדווים משטחים נרחבים שעליהם השליטו את מרותם. ההגירה הכפויה של הצ'רקסים התרחשה בעקבות כיבוש קווקז על ידי הרוסים ומלחמה שהובילה לרצח עם בצ'רקסים. הצלחת הצ'רקסים להתמודד עם שבטי הבדווים החזקים למרות מספרם המצומצם הוציאה להם מוניטין, והפכה אותם לדוגמה עבור המתיישבים היהודים שבאו אחריהם.

27 בצלאל, עמ' 33. היהודים הקווקזים גונו על כך שנטשו את מחניים, והגיב על כך יהודי הררי (ככל הנראה אהרן בנימיני) כי עדת הגליצאים לא גונתה על נטישת מחניים.

שנים אחדות נקפו עד שבא הקץ לשממת מחניים. כוחות צעירים חדרו למושבה החרבה... היו אלה אחינו הצ'רקסים. הם משכו תשומת לב כולם, בתלבושתם המיוחדת, קולפאק היה נתון לראשם. במעילהם המהודקים... התבלטו אשפות כדורי הרובים, גם חרבם נראתה צמודה על ירכם... הלצים של הגליל עמדו אז וקבעו: מחניים תהיה מרכז הקרנבלים בארץ. כל השטריימאלאך מגליציה כבר הוצגו בה... אחריהם הגיע תור הקולפאקים... נדמה היה כי אחינו ההרריים פרקו מאיתנו את חרפת המפלה (של נטישת היישוב).²⁸ בתיאור זה ניתן מקום לדימוי המיוחד שהעלה את קרנם של יהודי הקווקז, והנימה המבודחת הופנתה כלפי תלבושות יהודיות בכלל – מגליציה כמו מקווקז. לעומת זאת הסופר נחום ירושלמי העיד כי בהיותו מורה במחניים שמע מאיכרים מראשפינה כי 'הם מרגישים קרבה גדולה יותר לערביי ג'עוני... מאשר לאותם קווקזים "הפראיים" שמכריזים הכרזה "בדאית" שגם הם יהודים'.²⁹ נראה כי עד מלחמת העולם הראשונה זכו יהודי קווקז בעיקר להערכה, למרות השוני התרבותי המובהק, וגישה זו באה לידי ביטוי במיוחד בהתייחסות למורשת הקווקזית מצד אנשי 'בר-גיורא' ו'השומר', שבקרבתם היה מקום ייחודי לאחים ניסנוב ולאים, שכונתה 'אם השומר'.³⁰

לעולי קווקז שבאו בשנות עלייה השנייה הייתה נוכחות בהתיישבות החקלאית החלוצית, אך מרבית עולי קווקז שבאו בעשורים הראשונים של המאה העשרים, כמו מרבית העולים האחרים בתקופה זו,³¹ התיישבו בערים ירושלים ותל-אביב, ובתל-אביב נוסדה שכונה שנודעה אחר כך בשם שכונת הקווקזים (באזור שהוקמה בו אחר כך התחנה המרכזית [המכונה היום הישנה]). העולים התמודדו עם קשיי תעסוקה, ועל הדימוי העצמי שלהם אפשר ללמוד ממחאתם על מה שנתפס בעיניהם כמדיניות מפלה בגיוס לחיל הספר הבריטי. כאשר הקימו הבריטים בשנת 1926 את חיל הספר של עבר הירדן גויסו צ'רקסים רבים לשירות בכוח זה. יהודי קווקז יצאו להפגנת מחאה על כך שלא זכו לפריווילגיה זו, ועל השלטים שנשאו בהפגנה נכתב: 'גם אנחנו מן ההר, גם אנחנו לחיל הספר' (איור 5); אנו יודעים על מחאה זו בעיקר מתמונות

28 הרזון, עמ' 350. היהודים הקווקזים ישבו כשנתיים במקום אך פינו אותו בשל בצורת, קדחת ותנאים קשים. חלקם שבו לקווקז, וחלקם התפזרו בין מושבות הגליל.

29 בצלאל, עמ' 33.

30 נושא זה ראוי להרחבה בנפרד. ראו: גרא, עמ' 18, 50; לב, עמ' 28-27.

31 על יעדי ההגירה של מרבית העולים בתקופה זו ראו: אלרואי.

5 הפגנת יוצאי קווקז בתל-אביב במחאה על אי גיוסם לחיל הספר הבריטי של עבר הירדן

בשנת 1926

שצולמו בהפגנה.³² זוהי עדות נוספת לתפיסה של יהודים מהקווקז את עצמם כלוחמים או לוחמים בפוטנצייה ואף כמי שיש להם קשר לבני הקווקז האחרים. בניגוד לצ'רקסים, שלא היו חלק מהציבור היהודי או הערבי, יהודי קווקז היו חלק מהציבור היהודי, אך רובם, למעט אלה מתוכם שנקלטו בהתיישבות העובדת, היו שוליים ביישוב זה ומרוחקים מאוד ממרכזי הכוח שלו, ועל רקע זה יש להבין את אכזבתם ממדיניות הגיוס של הבריטים, שראו בהם כנראה עוד קבוצה יהודית. דברים אלה עולים גם מהכרזה שנשא בהפגנה הנזכרת אנשי 'אגודת הצעירים ההרריים', כשרבים מהם לבושים צ'רקסקה וחמושים בקינג'ל: 'למשלה עין פקוחה ובזמנה הוציאה פקודה! לצ'רקסים יושבי הר זכות מיוחדת לחיל הספר // לרכב אמנם נדע בגיא והר, אך יהודים אנו. מר לנו מר, ולא יקחנו לחיל הספר'

בשנים אלו ניתן כבר לזהות דפוס בעייתי ברור יותר ביחסם של מוסדות התנועה הציונית ליהודי קווקז. במהלך שנות העשרים פנו ראשי אגודות של היהודים ההרריים בתל-אביב ובמושבות סביבה בכקשות חוזרות ונשנות למוסדות המיישבים לקבל קרקע ולהצטרף להתיישבות חקלאית, אך בקשותיהם נדחו או לא זכו כלל לתגובה. בשלב מסוים הם קיבלו את התשובה 'בשעה שנסדר רשימת מתיישבים מבני העדות המזרחיות ניקח גם אתכם בחשבון'. ד"ר אהרן בנימיני, יהודי קווקזי יליד גרוזני שהיה אחד הרופאים הראשונים בתל-אביב ופעיל בחוגים רוויזיוניסטיים, ושימש כיושב ראש אחד הארגונים, ענה בשם יהודי הקווקז: 'מתנגדים אנו להתיישבות מיוחדת של עדות מזרחיות... ואין רוצים אנו שתהייה ליהודים ההרריים אותה ההכרה העצובה אשר לתימנים המובדלים מאחיהם'.³³ בעקבות פרשה זו החרימו בני הקהילה הקטנה את הבחירות למוסדות הלאומיים.

מעורבותו של בנימיני כפרשה מלמדת על הדואליות במקומם של יהודים קווקזים ביישוב ובתנועה הציונית. היו מהם שתפסו, כיחידים, מקום מרכזי ביישוב – בתנועה החלוצית (צבי ניסנוב מילא תפקיד מרכזי בארגון 'השומר' ושימש בין השאר כמוכתר של עין-חרוד),³⁴ בעיר המתחדשת (כאהרן בנימיני עצמו, שלמד קודם לכן בתורכיה במקביל לדמויות מרכזיות ביישוב כמו דוד

32 תמונה זו מופיעה בין השאר אצל אילישאייב, עמ' 126, בליווי הסבר: 'קבוצת יהודים יוצאי קווקז בתל אביב, 1929, המגינים על יישובים יהודים בארץ ישראל'. דומה שהמחבר, שביקש להציג את מקומם של בני קהילתו בהגנה ובשמירה, התעלם מההקשר הספציפי.

33 אלטשולר, עמ' 512; יוספוב, עמ' 347.

34 גרא, עמ' 151; דוד, עמ' 194-197.

בן-גוריון ויצחק בן-צבי) ובזירות נוספות, כגון הגדודים העבריים (יוסף בנימיני היה פעיל בגדודים ואחר כך היה ממובילי הקמת היישוב של יוצאי הגדודים אביחיל),³⁵ ומאוחר יותר גם במחתרות (למשל יהודה אדמוביץ' בארגון ה'הגנה').³⁶ ואולם כאשר הם הופיעו כקבוצה, כמו בבקשת הארגונים שלהם לצאת להתיישבות, הם תיגו כ'אחרים' ונדחקו לשוליים.³⁷

עם זאת לא כלל יוצאי קווקז בתקופת היישוב נותרו בשוליים. דומה שציערייהם הבינו את ההשלכות של המבט הדואלי עליהם, ובהתאם לכך כיוונו את עצמם להשתלבות במסגרות מגוונות על בסיס אינדיווידואלי, בלי להתכחש לזהותם אבל גם בלי להבליט אותה. כיוון שהקווקז היה אזור לא מוכר יחסית, בשליטה רוסית, והקבוצה גם היא לא הייתה מוכרת, יכלו יוצאי קווקז כפרטים לנצל במגע עם החברה הסובבת את העמימות הקטגוריאלית שבזהותם ובמיקומם בשיח הזהויות המתפתח.³⁸ בעוד הדור המבוגר המשיך לשמור על הזיקה לזהות הקבוצתית במסגרת המשפחה והקהילה, השתלבו רבים מביין הצעירים במסגרות חלוציות ואחרות, אבל כפרטים ולא כקבוצה.³⁹ התלכדות

35 יוסף בנימיני נולד בדרבנט בשנת 1897 ועלה לארץ בשנת 1906. ראו: יוספוב, עמ' 355; אבניאון.

36 אדמוביץ' היה גם ממקימי משמר-השבעה. בנו היה האלוף יקותיאל אדם, שנפל במלחמת לבנון הראשונה, ונכדו הוא האלוף במילואים אודי אדם.

37 דוגמה נוספת, עוד בשלהי השלטון העות'מאני, היא הצעת בן-צבי בשנת תרע"ד (1913) להעלות צעירים מקווקז שראו לחיות בארץ כשומרים ופועלים; ההצעה נדחתה על ידי ראשי "השומר", בשל תיוג עדתי. ראו: בצלאל, עמ' 33.

38 למשל רש"י יששכרוב, שעמד במשך שנים בראש הקהילה בתל-אביב, העיד בפני כי יותר מפעם אחת אנשים שהיו מודעים למוצאו התייחסו לכך באמירה בסגנון: 'אתה בעצם לא שורצע (שוורצע - ביידיש: שחור - שימש כינוי לבני קבוצות יהודיות מ'המזרח'). כאשר שמעתי ממנו דברים אלה עסקתי במפגש בין רשויות המדינה לעולי שנות התשעים, ולצערי ולא התפניתי לבירור מדוקדק יותר מאיזו תקופה הוא זוכר אמירות אלו כדי למקמן בהקשר היסטורי מדויק יותר.

39 דוגמה בולטת היא ירחמיאל אסא, אחותו חוה ציפורי (איסאילוב) ושמעון ניסנוב, צעירים משכונת הקווקזים שהצטרפו לגרעין המייסד של קיבוץ חולתא. אסא (איסאייב במקור) הפך בהמשך לפעיל מרכזי במסגרות של עלייה ב, ויחד עם שלמה הלל היה ממארגני מבצע מיקלברג להעלאת עולים לא לגלית מעיראק בשנת 1947. בשנות השישים היה חבר כנסת מטעם מפ"ם. ראו: ברם, מתנגדים, עמ' 554-555.

הקווקזית והגאווה בה הוצגו כעת בזירה שונה – בעדליות בפורים.⁴⁰ באווירת הקרנבל שיצרה העדליות היה מקום לזהויות שונות בקולקטיב משותף.⁴¹ נילי אריה־ספיר תיארה את התארגנותם של צעירי התימנים לעדליות – 'הארבע התהלוכותי אפשר להם להשתמש בחלל הפתוח באופן שווה לקבוצות אחרות, לבטא בו את ערכיהם ואת משאלתם להתחבר לקבוצה החוגגת הגדולה ולקבל ממנה הכרה והערכה למורשתם ומסורתם'.⁴² דברים אלה נכונים גם באשר ליהודי קווקז בתל־אביב. ואולם שלא כמו התימנים, ביום־יום איברו יוצאי קווקז את הנראות שלהם כקבוצה נפרדת. סגירת שערי מסך הברזל הסובייטי משנות השלושים ואילך לא אפשרה גידול של הקבוצה בארץ, ובמקביל צעיריה התערו ונישאו לבני קבוצות אחרות (רבים מהם לבני קבוצת הרוב האשכנזית). הריסת שכונת הקווקזים בתל־אביב ובניית התחנה המרכזית במקומה תרמו גם הן לתהליך זה.

כאשר באו לישראל עולי שנות השבעים של המאה העשרים, הם נתפסו כקבוצה לא מוכרת ופרימיטיביות, והשניות שאפיינה את יחס הממסד הציוני אל הקבוצה קודם לכן הפכה ליחס בעייתי ביותר, שדיון בו חורג ממסגרת מאמר זה.⁴³ ועם זאת עולי קווקז עצמם תפסו את עלייתם לישראל כהמשך ישיר לפעילות הציונית של קרוביהם שעלו בראשית המאה.⁴⁴ קבוצה מתוכם אף פעלה לצאת להתיישבות, מתוך תפיסה שהשתתפות פעילה בהתיישבות ובמעשה הציוני היא הפתרון היחיד לדחיקה לשוליים, ליחס הקשה לבני הקהילה ולמשבר בקרבם בעקבות העלייה. בני קבוצה זו הקימו בסופו של

40 על העדליות של פורים בתל אביב ראו: אריה־ספיר.

41 שם, עמ' 108. התהלוכות הגדולות בשנות השלושים כללו גם נושאים שאפשרו את ההצגה הייחודית של יהודי קווקז, כגון 'העליות לארץ' ו'שבטי ישראל'. ראו: שם, עמ' 110.

42 שם, עמ' 115, וראו גם תמונה של מסע התימנים: שם, עמ' 112.

43 איזיקוביץ' ואדם; ברם, מתנגדים, עמ' 561-566; ברם, כבוד האדם.

44 היו גם קשרים בין הקבוצות. למשל יהודה אדמוביץ' (אישה 'הגנה') ושמעון ניסנוב (חבר חולתא) חיכו לעולים בשדה התעופה והשתדלו לסייע בקליטתם. אבל יוצאי קווקז הוותיקים בארץ שעסקו בכך היו מעטים, והשפעתם על הדפוס הכללי של הקליטה הייתה מעטה. לעומת זאת במקרים שבהם התערבו הייתה להם לעתים השפעה מכרעת של מסלול החיים של צעירים שנשלחו בעזרתם לקליטה בקיבוצים או במוסדות חינוך, ושנחסך מהם המפגש היום־יומי הקשה עם התנאים שבהם נתקלו הוריהם ביישובי הפריפריה הישראלית.

דבר בשנת 1981 את היישוב חניננית בצפון השומרון.⁴⁵ הדימוי של הלוחם הקווקזי בבגדיו המסורתיים והתמונה המפורסמת עם הרצל תפסו מקום מרכזי גם בקרב קבוצה זו. ביטוי לכך אפשר לראות בספרו של ניסים אילישאייב 'מקווקאז לירושלים'. אילישאייב, מעולי שנות השבעים, הקדיש חלק נכבד מספרו לתיאור מפגשיו עם אנשי העליות הראשונות מקווקז כדי להדגיש את פועלם החלוצי של יוצאי הקווקז, וכמה פרקים מהספר מוקדשים למפקדים וללוחמים בני העדה, בראשם האלוף יקותיאל אדם.⁴⁶ דמותו של הלוחם הקווקזי בצ'רקסקה ובירו קינג'ל מופיעה גם בתמונת העטיפה של שני ספרים שכתבתם הושלמה בסוף שנות השמונים, ממש ערב העלייה ההמונית בעקבות התפרקות ברית-המועצות: 'יהודי מזרח קאווקאז', ספרו המקיף של אלטשולר, ו'היהודים ההרריים בקווקז ובישראל', ספר היסטוריה וזיכרונות קהילתיים מאת משה יוספוב, פעיל קהילתי והיסטוריון חובב שהוריו באו לירושלים בראשית שנות העשרים.

כותרת ספרו של אלטשולר מבטאת גם את הקושי שחשו בני הקהילה עקב המבט עליהם.⁴⁷ מעט אחרי המפגש שתואר קודם לכן עם העולה מקווקז בכנס ההתאחדות פגשתי את פרופ' אלטשולר, והוא סיפר לי כי תכנן לקרוא לספרו 'היהודים ההרריים מקווקז', שם מדויק יותר, אולם הנושא עלה בשיחה עם סטודנט מיוצאי קווקז, וזה טען שעצם השימוש בשם יהודים הרריים יוצר דימוי שלילי, שכן 'אנשים מבינים זאת כאילו ירדנו עתה מההרים'. זו הייתה אחת הסיבות לבחירה בכותרת 'יהודי מזרח קאווקאז'.⁴⁸ לדינמיקה סביב השם והקטגוריזציה החברתית היה תפקיד חשוב גם בהקשר של יחסי יהודי קווקז עם סביבתם בעבר, וההגירה מוסיפה הקשרים חדשים. הדיון בשם מבליט מצב של אי יציבות ופגיעות בעקבות הגירה. השם הוא אמצעי יידוע בסיסי בעל

45 על פרשה זו ראו: ברם, מתנגדים, עמ' 562-566.

46 נראה שאילישאייב הוא מי שהעביר ל'בית התפוצות' עותק של תמונת הצירים היהודים עם הרצל. התמונה מוצגת באתר 'בית התפוצות' באינטרנט, בלא כל התייחסות לכך שהיא פוטומונטז'. דומה שהמציאות שפגש אילישאייב בארץ, של יחס בעייתי ביותר כלפי בני קהילתו שעלו בשנות השבעים, עמדה מאחורי חלק מצורות התיאור שבספרו (ושרידיו של יחס זה משפיעים גם היום על מי שעוסק בנושא, ובהם גם כותב שורות אלה). ראו במאגר המידע באתר 'בית התפוצות' (<https://dbs.bh.org.il/he>): 'הרצל בחברת צירים מדגסטן בקונגרס הציוני ה-6, באזל, שווייץ 1903'.

47 ראו בהרחבה: ברם, כבוד האדם.

48 ברם, קטגוריזציה, עמ' 4.

משמעויות תרבותיות וסמליות רחבות וגם קוד המסייע להעביר דימויים בין סביבות שונות.

העלייה מקווקז בשנות התשעים פתחה מחדש את שאלת המבט על הקהילה. רבים מן העולים בתקופה זו היו בעלי השכלה גבוהה, ועסקו בקווקז – ובברית-המועצות בכלל – בתחומים מגוונים, והמפגש שלהם עם החברה הישראלית היה כרוך בתיוג שלילי ובדחיקה לשוליים.⁴⁹ הפגישה עם בנימינוב שתוארה לעיל מדגימה את משמעות המפגש הזה במה שנוגע למקום הדימוי המסורתי של הלוחם הקווקזי בזהות הקולקטיבית של יוצאי קווקז. בעקבות העלייה ההמונית של שנות התשעים ראו יוצאי קווקז – ביניהם עולי שנות השבעים – חשיבות מיוחדת בחזרה אל ההיסטוריה של קשריהם עם הרצל ושל שותפותם בציונות בראשיתה. יתרה מזאת, בקרב בני הדור הצעיר שבאו לישראל כנערים יש מגמה ברורה של חזרה לכינוי היהודים ההרריים, תוך הדגשת הקשר הציוני של דמות היהודי ההררי. בעקבות פעילותם של יזמים חברתיים וקהילתיים יוצאי קווקז תמונתם של בוגטירוב ומרדכיב מוכרת כיום לצעירים רבים יוצאי קווקז, ומופיעה גם באתרי אינטרנט שלהם. מן הראוי אפוא שהתמונה והמורשת ההיסטורית הקשורה בה יהיו מוכרות גם בכלל החברה הישראלית.

במקום סיכום: הפוטומונטז' האותנטי

תמונתם של מתיהו בוגטירוב ושלמה מרדכיב, הצירים של יהודי קווקז לקונגרס הציוני, עם הרצל, הניצב לכאורה ביניהם, תופסת מקום מרכזי בעולמם של יהודי קווקז – בעבר ובהווה: היא מוצגת בתערוכות, בפרסומים ובאתרי אינטרנט של ארגונים של יוצאי קווקז. ואולם פעילים רבים יודעים שמדובר בפוטומונטז'. בארת ציין כי 'כל תצלום הוא תעודת נוכחות'.⁵⁰ במקרה זה מדובר על נוכחות כפולה: שותפותם של יהודי קווקז בתנועה הציונית מראשית פעילותה והשאיפה של הפעילים המשתמשים בתמונה להכרה בשותפות זו, הכרה שתשפיע על שותפותם בחברה הישראלית כיום. האם פוטומונטז' יכול להיות אותנטי? לכאורה מדובר בסתירה. מדוע אם כן זכתה דווקא תמונה זו למעמד כה מרכזי?

הנטייה הראשונית היא לתפוס פוטומונטז' כייצוג בעייתי, המערער על כוחו של התצלום לשקף בצורה פשוטה מציאות, אך דומה שבמקרה של התמונה של

49 ראו בהרחבה: ברם, מלכוד הקטגוריות.

50 בארת, עמ' 89.

צירי יהודי קווקז לקונגרס הציוני עם הרצל כוחה של התמונה וחשיבותה בקרב יהודי קווקז נובעים דווקא מממד של אותנטיות הקשור בה. אין זו אותנטיות של הנצחת רגע היסטורי מסוים באמצעות המצלמה, אלא אותנטיות הקשורה בממדים שונים של עשייה בעבר ובהווה. ממד אחד הוא של עשייה במובן פרפורמטיווי, של ביצוע ושל הצגת זהות, וממד שני, חשוב לא פחות, הוא של יכולת עשייה – agency (סוכנות, היכולת לפעול ולהשפיע).

יהודי קווקז פעלו בתנועה הציונית מראשיתה, אך היחס אליהם במגעייהם עם הממסד הציוני היה מורכב, והייתה בו שניות: מצד אחד ניכרה הערכה לתכונותיהם כלוחמים, מקומיים ואף עובדי אדמה והם נחשבו לסמל לאפשרות של מקומיות יהודית חדשה בארץ־ישראל; מצד אחר פניותיהם למוסדות התנועה לא זכו תמיד להתייחסות, ובמבט עליהם היו גם מרכיבים אוריינטליסטיים – לעתים הודגשו בו אחרות, מזרחיות וילידיות, המרוחקות כביכול מהתרבות האירופית של מרבית הפעילים הציונים. תגובתם של בני הקהילה בעבר על כך התבטאה בראש ובראשונה בעשייה: גם אם לא קיבלו תגובות על פניותיהם, התארגנו קבוצות של עולים, נשלחו שליחים לבחון אפשרות התיישבות, והייתה עליה מקווקז בעשורים הראשונים של המאה העשרים, והעולים השתלבו בצורות שונות בבניית היישוב היהודי. התמונה שבה מדובר מסמלת זאת דווקא בשל הכנתה המכוונת לצורך גיוס תרומת השקל בקווקז, ובמובן זה היא מסמלת יכולת פעולה (agency).⁵¹

סיפור עשיית הפוטומונטז' הוא אם כן חלק מהמורשת הציונית של יהודי קווקז, ובה בעת הדימויים שמופיעים בתצלום חשובים לזהות הקבוצתית. בתמונה מודגשת זהות קבוצתית מסוימת מאוד שמבטא הבגד המסורתי. בוגטירוב ומרדכיב, שני הצירים, לבושים צ'רקסקה ואוחזים קינג'ל (פגיון קווקזי) – לבוש המשמש סמל זהות בדימוי העצמי של בני הקהילה. מתמונות אחרות ניתן ללמוד שהם הקפידו להופיע בלבוש קווקזי בקונגרסים הציוניים שבהם השתתפו, ומדברים שנכתבו על יהודי קווקז עולה כי סמל זהות זה תפס מקום מרכזי גם בדימוי שלהם בעיני אחרים במפגשם עם התנועה הציונית – דימוי שניתן לפירוש בצורות שונות. הבחירה בתצלום המתמקד בשני הצירים ובהרצל, ולא בתצלומים עם צירים אחרים, מנטרלת את המתח הפוטנציאלי

51 מרכיב זה מודגש לעתים על ידי הפעילים והמנהיגים עצמם. למשל בביקור בשנת 2015 עם קבוצה במרכז של יוצאי קווקז באור־עקיבא שתמונה זו מוצגת בו במקום מרכזי – וסביבה תמונות היסטוריות נוספות – סיפר יושב ראש התאחדות יוצאי קווקז מר פבל איליזרוב למבקרים על הכנת התמונה ועל השימוש שנעשה בה.

שבמפגש עם התנועה הציונית, ולנוכחותו של הרצל בתמונה חשיבות מיוחדת. 'מהותו של התצלום הוא לאשר את קיומו של מה שהוא מייצג... שום כתיבה לא תוכל להעניק לי ודאות זו... כל תצלום הוא תעודת נוכחות',⁵² וכדי להשיג אישור ותעודת נוכחות אלה – היה צורך בפוטומונטז'.

התמונה מזכירה כי עבור יהודי קווקז הרצל אינו רק מנהיג – דמותו הפכה גם לסמל, והם ראו בו אפטרופוס שלהם. הרצל הוא גם מי שהפנה אליהם את הזרקור, לא בשל האקזוטיות שלהם אלא בשל תכונות ספציפיות, ומי שהערכתו ותפיסתו אותם קרובות לתפיסתם העצמית – עד כמה שניתן לדבר על תפיסה כזו בהכללה. תפקידה של התמונה לסמן קשר ספציפי זה עם הרצל ולהפוך אותו לנוכח. בארת ציין כי כוחו של התצלום באשר הוא גם ב'יכולת של הנכחת המת'.⁵³ יש לשער כי הפוטומונטז' נעשה כאשר הרצל עדיין היה בחיים, עם שובם של הצירים מהקונגרס הציוני – ועם פטירתו קיבלה התמונה ממד נוסף. מכל מקום מה שהתצלום מעלה אינו רגע ספציפי של מפגש בין הצירים היהודים להרצל – מפגש שלא ידוע אם הונצח בתמונה – אלא ביטוי לסוג הקשר עם הרצל, ולכן הוא נתפס כאותנטי.

הפונקטום של תצלום זה קשור לא רק בחיבור בין שני הצירים להרצל אלא בחיבור בין הצ'רקסקה והקינג'ל למגן דוד הרקום על הבגד הקווקזי. צילומם של שני הצירים בבגד מיוחד שנרקם עליו מגן דוד לצורך הכנת התמונה מדגיש את החשיבות הטקסטית של התמונה: הפונקטום כאן קשור כאמור בממד הפרפורמטיווי, ובאופן ספציפי יותר – בטקסיות מסוימת של הצגת זהות, של מאפייני זהות ראשוניים. בארת ציין כי 'הפונקטום, ככל שהוא מהיר כבזק, יש לו במידה כזו או אחרת, לפחות בכוח, התפרשות. לעיתים קרובות כושר זה הוא מטונימי... מאפשר להוסיף משהו לצילום'.⁵⁴

כאשר הוצגה התמונה בקווקז סימן המגן דוד על הצ'רקסקה למתבוננים מקרב יהודי קווקז את הקשר לתנועה הלאומית המתגבשת. המגן דוד על הצ'רקסקה הדגיש כי יהודי קווקז מצטרפים לתנועה הציונית מתוך הכרה וגאווה בזהותם הקווקזית.⁵⁵ המפגש המורכב של עולי קווקז עם החברה

52 בארת, עמ' 88-89.

53 שם, עמ' 50.

54 שם, עמ' 50.

55 בתקופה שבה מדובר נפגשו בקווקז יהודים אשכנזים ויהודים קווקזים – מפגש שהיה לא פעם מתוח – ובהקשר זה ניתן לראות בהדגשה זאת גם אמירה ברורה על הקשר הקבוצתי בין יהודי קווקז לציונות, לעומת מצב שבו היו מעין ספיח ליהודים אחרים.

הישראלית עם העלייה של מרבית בני הקהילה בשנות התשעים של המאה העשרים שוב הפך סוגיה זו למשמעותית. ואולם בתערוכות, באתרי אינטרנט ובכנסים הצגת התמונה בהקשרה הישראלי מיועדת לא רק לעיני בני הקהילה: בשימוש בה מבקשים יהודי הקווקז לצאת כנגד תפיסות של סוכני קליטה שונים הרואים משום מה בזהותם התרבותית והקבוצתית מכשול להשתלבות בחברה הישראלית. מגן הדוד הרקום על הצ'רקסקה הוא מטונימיה לזהות מורכבת, למצב של ילידיות כפולה, שבמידה רבה עדיין קשה להבינו מתוך האתוס הציוני, שכרוך גם בהפניית עורף לקיום בגולה. כוחה של התמונה באופן שבו היא מדגישה כי זהות קווקזית, המתבטאת בלבושם של הצירים, וזהות ציונית יכולות להיות שני צדדים של מטבע אחד.

קיצורים ביבליוגרפיים

- אבניאון, יואב אבניאון, 'בְּדָד לְעֵד: גְּדוּדַי בַּחֲצַר בֵּית הַסֵּפֶר בִּשְׂרׁוֹן',
[http://www.yoaview.com/Yoaview/SITE/?action=showobject&sn=](http://www.yoaview.com/Yoaview/SITE/?action=showobject&sn=2_670&PHPSESSID=e8aff81848d54c7)
 2_670&PHPSESSID=e8aff81848d54c7 (נצפה 8 בספטמבר 2016)
 רבקה איזיקוביץ' וורדה אדם, 'קליטתם החברתית של ילדים עולים
 מקווקז בבית הספר', עיונים בחינוך 31 (תשמ"א), עמ' 77-84
 ניסים אילשייב, מקווקז לירושלים, תרגם יוסף כרוסט, ירושלים
 1984
 אלטשולר, מרדכי אלטשולר, יהודי מזרח קאווקאז: תולדות היהודים ההרריים
 מראשית המאה התשע-עשרה, ירושלים תש"ן
 גור אלרואי, אימיגרנטים: ההגירה היהודית לארץ-ישראל בראשית
 המאה העשרים, ירושלים תשס"ד
 אניסימוב, אריה־ספיר, *Ilia Sh. Anisimov, Kavkazskie Evrei-Gortsy, Moskva 2002 (1888)*
 נילי אריה־ספיר, 'קרנבל בתל אביב: פורים בעיר העברית הראשונה',
 מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי כב (תשס"ג), עמ' 99-121
 רולאן בארת, מחשבות על הצילום, תרגם דוד ניב, ירושלים 1988
 יצחק בן־צבי, נדחי ישראל, ירושלים תשכ"ו
 יצחק בצלאל, נולדתם ציונים: הספרדים בארץ ישראל בציונות
 ובתחייה העברית בתקופה העות'מאנית, ירושלים תשס"ח
 חן ברם, 'זהות קבוצתית, קולוניאליזם וציונות: יהודי בוכארה ויהודי
 ההר בראי שמוניהם הקבוצתיים', פעמים 136 (תשע"ג), עמ' 109-144
 —, 'כבוד האדם כהכרה בזהות תרבותית: המקרה של קליטת יהודי
 קווקז כדוגמה לסוגיות של כבוד והכרה בזהות בחברה הישראלית',
 אלוף הראבן וחן ברם (עורכים), כבוד האדם או השפלתו? מתח כבוד
 האדם בישראל, תל-אביב תש"ס, עמ' 58-75
 Chen Bram, 'The Catch 22 of Categorization: Soviet Jews, Caucasian Jews and Dilemmas of Multiculturalism in Israel', Ezra
 Kopelowitz & Zvi Beckerman (eds.), *Cultural Education- Cultural Sustainability, Minority, Diaspora, Indigenous and Ethno-Religious Groups in Multicultural Societies*, New-York 1917, pp. 31-50
 —, 'Influencing Social Policy to Recognize Cultural Diversity: The Role and the Limitations of Anthropologist Involvement',
Practicing Anthropology 28, 3 (2006), pp. 8-12
 —, 'מתנגדים או להתיישבות נפרדת של עדות מזרחיות: היהודים
 ההרריים מקווקז: על הכרה, השתלבות וזהות', אבשלום מזרחי
 ואהרן בן־דוד (עורכים), עדות: עדות לישראל: גלות, עליות, קליטה,
 תרומה ומיזוג, נתניה תשס"א, עמ' 547-571
 —, 'קטגוריזציה אתנית וריבוי תרבויות: מבט מהשוליים: יהודי
 קווקז בין אירופה ואסיה', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית
 בירושלים, תשס"ח
 גרא, גרשון גרא, השומר, תל-אביב תשמ"ה
 דוד, יצחק דוד, תולדות יהודי קווקז בארץ ישראל, קווקאסיני תשמ"ב

- הרוזן יעקב הרזן, חזון ההתנחלות בגליל: תולדות המושבות: ראש פנה, יסוד המעלה, משמר הירדן, עין זיתים, מחנים, מטולה, ירושלים תשל"א
- זנד, קהילות Michael Zand, 'Notes on the Culture of the Non Ashkenazi Jewish Communities Under Soviet Rule', Yaacov Ro'i & Avi Beker (eds.), *Jewish Culture and Identity in the Soviet Union*, New York 1991, pp. 378–444
- זנד, שפה —, 'Evrejsko-tatskij jazyk', Itskhak Oren & Michael Zand (eds.), *Kratkaya evrejskaja enciklopedija*, II, Jerusalem 1982, pp. 459–462
- יוספוב משה יוספוב, היהודים ההרריים בקווקז ובישראל, ירושלים 1991
- יליזרוב Mikhail Elizarov, *Obshina Gorskič, Evreev Chchni*, Netania & Mirvori 2012
- לב עוזיאל לב, בר גיורא והשומר: מרעיון בטחוני לארגון ביטחוני (1907–1914), תל-אביב 1985
- סמיונוב Igor Semenov, 'The Mountain Jews in the Caucasus: Certain Aspects of Ethnic Identification', *Central Asia and the Caucasus* 3 [21] (2003), pp. 165–173
- קילצ'ר Andreas Kilcher, 'The Cold Order and the Eros of Storytelling: Joseph Roth's Exotic Jews', idem & Liliane Weissberg (eds.), *Writing Jewish Culture: Paradoxes in Ethnography*, Bloomington, IN 2016, pp. 68–93
- קלזנר ישראל קלזנר, 'התנועה הציונית בקאווקאז בראשיתה', שבות 8 (תשמ"א), עמ' 86–98
- קרישק אריה קרישק, באר של תקווה: סיפורה של באר יעקב, תל-אביב תשנ"ז

